

РАДИ В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1920–1930 рр.)

Стаття присвячена історіографії рад у політичній системі України в довоєнний період. Виділено основні етапи дослідження проблеми та окреслено основні напрямки подальших наукових пошуків щодо з'ясування реальної ролі рад, депутатів, апаратних працівників у тоталітарній системі.

У радянській історіографії ради розглядалися як принципово нова, народна влада, яка виникла вперше в історії людства і становила державну форму диктатури пролетаріату. Всупереч правилам орфографії, термін «ради» писали з великої літери. Ради й справді стали незною раніше в історії формою диктатури, хоча не класу, а політичної партії [1]. Як відзначав у 1920 р. В.К. Винниченко, «більшовики діяли тільки для мас»[2]. І тут була схоплена головна риса більшовицької влади, що виходила на поверхню, – видимість народності. У такій системі влади В.І. Ленін уявив колосальні можливості для встановлення незримі диктатури власної партії [3]. У багатьох ленінських роботах післяреволюційного періоду вказувалося на підлегле щодо більшовицької партії становище рад. Останнє зводилося до абсолюту в умовах сталінізму. Ради всіх рівнів не вирішували без партії, її органів жодного принципового питання в життєдіяльності суспільства. Радянські органи влади Сталін розглядав як інструмент здійснення політики партії, її допоміжне знаряддя. При цьому першочергового значення він надавав таким «привідним пасам», як профспілки, кооперація, комсомол, і тільки потім – радам [4].

У 1930-ті роки утверджується сталінська модель централізованої, ієрархічної політичної системи на принципах тоталітаризму. Згідно з поглядами Сталіна, комуністична партія виступала «свого роду орденем мечоносців всередині Радянської держави, який спрямував її органи й одухотворив їх діяльність» [5]. Цим орденем мечоносців керував сам диктатор. Радянські органи і громадські організації «вождь» уявляв як інструмент партії, її допоміжне знаряддя, «за допомогою якого вона передає волю робітничому класу, а робітничий клас із розсіяної маси перетворюється в армію партії» [6]. Головна роль у державних органах і громадських організаціях, за Сталіним, повинна була належати апарату [7]. Таким чином, за сталінською моделлю політичної системи, на її чолі стояв сам «вождь». Він керував «орденем мечоносців», тобто комуністичною партією, яка мала «щупальця», котрі склалися з осіб штатного апарату державних і громадських організацій. Подібна модель не мала нічого спільного з науковими уявленнями про політичну систему суспільства, ролі в ній державних органів і громадських організацій з розвитком демократії. Не випадково у платформі «Групи Рютина» у 1932 р. відзначалося, що «партія і пролетарська диктатура переживають глибоку кризу. ... Вона знаходить свій прояв: ... у кризі всього

механізму пролетарської диктатури і її передавальних пасів (рад, профспілок, кооперації, преси і т.п.)» [8]. Але ця підпільно висловлена оцінка політичної системи радянського суспільства на початку 1930-х років була представлена як крамольна і ворожа. Офіційні та наукові висловлювання про політичну систему носили апологетичний характер. Ідеологія сталінізму відкидала наукову оцінку стану суспільних відносин, бездоказово оголошувала їх такими, що відповідають закономірностям соціалістичного будівництва. Ці погляди були закріплені, законсервовані в теорії та в суспільній свідомості з незначними поправками, фактично, до середини 1980-х рр. і, по суті справи, перетворилися у хрестоматійні істини. Особливо яскраво вони простежувалися у виданнях 30-х рр. з історії ВКП(б) [9], а також у нарисах історії КП(б)У [10]. Догматичне закріплення сталінська концепція політичної системи отримала в «Короткому курсі ВКП(б)», особливо у XII розділі «Партія більшовиків у боротьбі за завершення будівництва і проведення нової Конституції (1935–1937 рр.), де всіляко возвеличується значення VIII з'їзду Рад і прийняття нової конституції СРСР, утверджується думка про демократію в суспільстві й партії [11], хоча насправді на кінець 1930-х рр. «політичний каркас радянського суспільства» був уже понівечений Сталіним і ніяке його лакування не могло приховати цього [12].

Серед перших робіт, які тією чи іншою мірою висвітлювали діяльність рад, були брошури, статті, виступи партійних і державних діячів: М.І. Калініна, Г.Г. Петровського, П.П. Постишева, А.І. Буценка [13] та ін. Їх призначення полягало в популяризації партійних документів з питань радянського будівництва. У цих виданнях «обґрунтовувалася» керівна роль комуністичної партії в радах, державі, що розглядалося як найважливіша умова участі трудящих у всіх ланках радянської влади і державного апарату. При цьому поза увагою дослідників залишалося те, що сталінське догматичне трактування місця і ролі рад у політичній системі в умовах режиму особистої влади на практиці супроводжувалося підпорядкуванням держави зрощеному партійно-державному бюрократичному апарату. У повсякденній практиці партійні органи дублювали функції державного управління, підміняли виконавчі, законодавчі і, навіть, судові органи. Деформації в партії і державі вже тоді бачили деякі комуністи, які робили спроби вести боротьбу з цими явищами. У 1932 р., наприклад, М. Рютин у зверненні «До всіх членів ВКП(б)» писав: «Природа і внутрішня суть пролетарської диктатури викривлена. Ради доведені до ролі убогих придатків партійного апарату, із органів, близьких до народних мас, перетворені в бездумну бюрократичну машину» [14]. Але в умовах сталінщини висновки подібного роду заборонялися, а їх автори жорстоко каралися, аж до фізичної розправи.

Таким чином, ігнорування реалій життя, поглиблення розриву між розробкою теоретичних питань демократії і її здійсненням на практиці було головним недоліком офіційних виступів і робіт діячів партії та уряду, який, по суті справи, став характерним для всієї історичної літератури аж до кінця 1980-х рр. Висунута Сталіним «теорія» загострення класової боротьби в міру успіхів соціалістичного будівництва стала ідеологічною основою масових репресій. Практика повсякден-

ного життя не тільки не гарантувала законне право радянських людей на управління державою, але й не захищала їх від незаконних переслідувань і розстрілів.

У кінці 1920-х – протягом 30-х років поряд із журнальними статтями були опубліковані і брошури про радянське будівництво. Розраховані на масового читача і радянський актив, депутатів, вони носили, як правило, популярно-ознайомлюючий або інструктивно-методичний характер, пояснювали основні положення радянського виборчого права, нормативні документи, права та обов'язки депутатів, членів секцій тощо. Більшість робіт була підготовлена не істориками, а практиками радянського будівництва. Публікації мали суто прикладний характер і видавалися, як правило, у зв'язку з тими чи іншими політичними кампаніями, перш за все до виборів рад. Наприклад, у 1934 р. вийшла брошура О.Ю. Войцехівського «Вибори до Рад другого року першої п'ятирічки». В ній обґрунтовувалася керівна роль більшовицької партії, була наведена порівняльна характеристика виборів 1928/29 р. та 1930/31 р. У книзі В.П. Авілова «Шляхи зміцнення району і сільради» обґрунтовувалася необхідність переходу до суцільної колективізації і показувалася роль сільських рад у її проведенні. Шляхи зміцнення сільських рад автор вбачав у залученні до їх роботи колгоспників, яких вважав політично зрілими і вірними політиці комуністичної партії. Під політичною зрілістю він розумів «сліпе» виконання партійної лінії. Однак В.П. Авілов не помічав, що напівграмотні і зовсім недосвідчені в політичному плані люди, з відсталим авторитарно-патріархальним рівнем політичної культури становили ґрунт для піднесення партії над суспільством, були слухняним знаряддям адміністративно-командної системи.

Деякі автори робили спроби узагальнення й аналізу практичного досвіду рад, секцій, депутатських груп, підсумків виборчих кампаній, торкалися питань впливу робітників на діяльність рад [15].

У літературі кінця 1920–30-х рр. проявилася ще одна негативна риса – теоретичне обґрунтування централістських тенденцій у державному управлінні як дійсно соціальних, несприйняття і рішуче заперечення деяким авторам, які прагнули провести ідею децентралізації в державному апараті. Зрозуміло, що лінія на захист централізації держуправління відображала інтереси партійно-радянської бюрократії, потреби режиму особистої влади Сталіна. Тоталітарна система державного управління приводила до закостеніння методів і форм роботи рад, розриву між завданнями рад і способами їх вирішення. Публікації з радянського будівництва утверджували апологетичний підхід до висвітлення системи радянської влади, котру було представлено як демократичну, в той час зовсім замовчувалися такі явища, як масові репресії, інші беззаконня тоталітарної доби.

З другої половини 1930-х років і до середини 1950-х років число публікацій по радянському будівництву, з інших питань державного управління різко зменшилося. Спеціальна розробка названих проблем майже не проводилася. Тією чи іншою мірою вона розглядалася лише в контексті історії радянського суспільства [16]. Не випадково у постанові урядової комісії про конкурс на кращий підручник з історії СРСР у 1937 р. вказувалося: «Роль Рад, які складають політичну основу

СРСР, змазується... Про те, як Ради виросли і зміцніли в результаті повалення влади поміщиків і капіталістів, завоювання диктатури пролетаріату, не розкривається...» [17]. Роботи вказаного періоду були бідними на фактичний матеріал, їм переважно були притаманні описовість, вузька джерельна база, відверто апологетичний характер [18].

В атмосфері суспільно-політичного життя 30-х років, культу особи Сталіна історики приділяли недостатню увагу питанням державного будівництва, у т.ч. й діяльності рад. Більше того, до середини 50-х років роль рад у політичній системі суспільства висвітлювалася відповідно до догматичних трактувань «Короткого курсу історії ВКП(б)». Звідси, головні акценти в історіографії зосереджувалися на підвищенні ролі трудящих у діяльності рад, зростанні авторитету партії в соціально-політичній і духовній сферах, що абсолютизувало дійсність. Література 30-х – першої половини 50-х рр. пропагувала задану ідеологічну спрямованість, котра зумовлювалася режимом культу особи і видавалася засобами інформації як соціалістичні норми життя. Інакше кажучи, в атмосфері культу особи публікації мали не науковий, а виразно ідеологічний характер. На це звертає увагу дослідниця М.В. Різницька [19], не приймаючи того, що з кінця 30-х – на початку 50-х років публікації істориків мали ознаки наукових праць: точність викладу подій, широкі узагальнення, обґрунтованість висновків тощо.

Можна погодитися з думкою дослідниці, що в умовах панування ідеології сталінізму історики не могли вийти на рівень об'єктивних наукових досліджень реалій радянської дійсності. Історичні праці в деформованому вигляді відображали об'єкти дослідження, відкидали наукові принципи. Все це не могло поповнювати історичну науку новими знаннями, породжувало причини її майбутніх кризових явищ. Тому не дивно, що концепція радянської політичної системи та ролі в ній рад, запропонована ще в роки довоєнних п'ятирічок, з невеликими змінами збереглася, фактично, до кінця 80-х рр.

Після XX з'їзду КПРС, розвінчання культу особи Сталіна у вивченні цієї проблеми, як і в цілому в історичній науці, відбулися певні зрушення. Важливе значення для дослідників мав розпочатий процес реабілітації несправедливо репресованих працівників радянського апарату, депутатів рад, делегатів з'їздів рад тощо. На жаль, уже в 70-тих роках, він, по суті справи, був припинений. Що стосується офіційної доктрини історії політичної системи 1930-х років, яка була вироблена на XX з'їзді КПРС і збереглася аж до середини 1980-х рр., то вона визнавала негативний вплив культу особи Сталіна на діяльність держави, посилення централізму, практику репресій. Але ці процеси пов'язувалися лише з другою половиною 1930-х років та пояснювалися психологічним феноменом, обожнюванням керівника. В цей час діяльність рад України на різних етапах розвитку знайшла відображення в узагальнюючих працях з історії радянського будівництва [20], історії СРСР, УРСР, КПРС [21] та інших виданнях.

Слід відзначити, що ці праці, високо оцінені в історіографії 1960–70-х років, містили концептуально витримані висновки, які сьогодні звучать непереконливо і не відповідають дійсності. Удосконаленню радянської демократії була

присвячена монографія В.М. Терлецького [22]. Автор, наперекір реаліям авторитарної системи, прагнув показати розширення радянської демократії від виборів до виборів, в ході яких росла активність трудящих. Насправді протягом 1930-тих рр. тоталітарна система підім'яла під себе інститути державної влади, здійснюючи насильство, репресії над масами. У 1960–80-ті рр. з'явилися дисертаційні дослідження з історії рад П.К. Стояна, О.Г. Мединцева, В.М. Духопельникова, С.А. Гуська та ін. [23]. Порівняно зі своїми попередниками, автори вводять до наукового обігу велику кількість нового фактичного матеріалу, що був почерпнутий ними з різних архівів.

Тема «радянської демократії» розглядалася і в державно-правовій літературі, зокрема монографії С. Макогона, О. Ткача, В. Цвіткова «Розвиток радянської державності на Україні» (К., 1956), яку автори пов'язували з пожвавленням роботи рад. Історики погоджувалися з тим, що сформульоване В.І. Леніним у жовтні 1921 р. завдання пожвавлення Рад було вирішене наприкінці 1929 р. [24]. Такий висновок не відповідав дійсності, оскільки на станом на 1929 р. не тільки утвердився режим особистої влади Сталіна, але й на повну потужність запрацювала тоталітарно-бюрократична система управління країною, в якій ключову роль відігравав партійно-державний апарат. Подальший «розвиток» радянської демократії правознавці вбачали у прийнятті Конституції УРСР 1937 р. Формально Конституція міняла структуру органів влади на місцях, оновлювала виборчу систему, розширювала права і свободи громадян. У дійсності ж Основний Закон і реалії життя різко розходилися. Конституція не була діючою, вона не захищала громадян України від терору і порушення прав людини в радянському суспільстві. У 1930-тих рр. наступ на правову систему здійснювався по всіх напрямках. В умовах авторитарної влади, коли вона зосереджувалася у вузькому колі апаратних працівників, трудящі не мали реальних можливостей впливати на політичні рішення, котрі приймалися вищими державними і партійними органами. Характерними роботами, в яких автори намагалися показати участь робітників у державному будівництві, були монографії К.В. Гусєва, В.З. Дробішева, О.Т. Давидюка [25].

Таким чином, поставлена, хоч і в обмежених рамках, проблема деформацій та змін у державному управлінні в 30-ті роки не була вирішена до кінця в історичній літературі другого історіографічного етапу. Більше того, в кінці 1960-х – на початку 70-х рр. критика культу особи, по суті справи, згорталася і обмежувалася лише загальними твердженнями про його негативні наслідки. В історичних роботах все більше й більше мало місце повернення до концепції, яка утверджувала демократичний характер радянської політичної системи і держави у 1930-тих роках.

У другій половині 1980-х рр. розпочинається процес переосмислення радянської політичної системи. Науковці приходять до висновку про те, що в 30-ті рр. відбувалося зрощення партійного й державного апаратів, розширювалися їх функції, зводилася нанівець роль рад, ігнорувалися інтереси народу, здійснювалися тотальні репресії проти нього [26]. З'явилися статті істориків,

котрі розкривали процес поступового зосередження влади в руках Сталіна, посилення репресивного апарату. Дослідники Г.О. Бордюгов, О.П. Бутенко зробили висновок про те, що Сталін та його оточення на словах виступали від імені робітничого класу, а на ділі узурпували владу, отже, говорити про збереження влади в руках робітників недоцільно. Вони не несуть відповідальності за допущені помилки і злочини сталінізму. Але якщо припустити узурпацію влади адміністративно-бюрократичним апаратом, то сам факт її втрати не дає підстав знімати відповідальність із класу-гегемона. За втрату влади та зосередження її в руках партійно-державного апарату, на думку дослідника В.Т. Москаленка, певною мірою несуть відповідальність і ради [27]. У названій праці проводиться думка про те, що політична система 30-х рр., основу якої становили ради, була такою, а не іншою через відсутність у суспільстві належного рівня демократії та політичної культури [28]. У монографії О.В. Гонтаря [29] відзначається, що переворот 1929 р. привів до утвердження адміністративно-командної форми управління країною, у практиці радянського будівництва відбувся відхід від уже досягнутих результатів, був деформований механізм виборів, мільйони виборців усуваються від реальної участі у формуванні представницьких органів влади. Але ці та інші нові висновки в роботі не підкріплюються аналізом конкретного матеріалу. У книзі нічого не говориться про деформації у відносинах між партією й радами, підміну партійними органами функцій рад, які їм визначалися Конституцією. На змісті монографії позначився тягар старих стереотипів, повна схильність до концепцій, що існували раніше. Мова йде про в цілому позитивну оцінку партійного керівництва радами, яке існувало в 1920–30-ті рр., методів і форм роботи органів диктатури пролетаріату. Монографія суперечлива за своїм змістом, оскільки її автор прагне поєднати старі і нові підходи.

У літературі другого історіографічного етапу не існувало єдиного підходу і до з'ясування справжніх причин ротації та кооптації в радянському апараті 30-х рр. На думку О.В. Гонтаря, кооптація використовувалася в тих випадках, коли необхідно було терміново замінити депутатів, які дискредитували себе. В.Г. Москаленко вважає, з чим можна погодитися, що кооптація була поширеним явищем на початку 30-х рр., а з другої половини 30-х рр. стала звичайним явищем і пов'язувалася з репресіями, в ході яких усувалися як явні противники сталінізму, так і його можливі, потенційні. Про існування такої категорії противників тоталітаризму свідчать і листи-протести, й інші документи, написані депутатами, апаратними працівниками місцевих органів влади, котрі переконують у неприйнятті чи засудженні ними тих соціально-економічних і політичних заходів, що проводилися партійними комітетами у 30-ті рр.

Сьогодні доведено, що говорити про масовий та організований опір тоталітарній системі у 30-тих роках не правомірно. Але дослідник В.Г. Москаленко вважає, що в різних формах протест існуючій системі посилювався в такі періоди, як 1932–1933 рр., коли в Україні лютував голод, та протягом 1936–1937 рр. – у період підготовки та проведення широкомасштабних репресій. З такими твердженнями автора важко погодитися. По-перше, після 1930 р. селяни уже

зіткнулися з репресіями з боку держави, відчули на собі всю жорстокість тоталітарної машини насильства. І це їх стримувало. По-друге, опір селянства був підірваний голодом 1932–1933 р. Опір населення радянській владі носив неорганізований і пасивний характер. На наш погляд, у 1932–1933 рр., як і в 1922–23 рр., значну роль у придушенні селянського опору відіграв штучний голод.

Характерними особливостями наукових праць до 1991 року було однолінійне і безпроблемне у плані «все більшого розвитку народовладдя» висвітлення історії політичної системи радянського суспільства, відсутність глибокого аналізу причин і форм опору тоталітарній системі, динаміки зростання каральних акцій авторитарного режиму проти співвітчизників. У більшості праць збереглися старі, заідеологізовані підходи до оцінки виступів проти тоталітарної системи як антирадянських, антисоціалістичних.

Нові підходи до оцінки рад в Україні визначилися на початку 1990-х рр. У 1993 р. була захищена кандидатська дисертація Ю.П. Волосником, в якій автор намагається критично розглянути діяльність міських рад по перебудові промисловості і відродженню торгівлі в умовах непу, використанню й регулюванню приватного капіталу тощо. Через три роки у видавництві «Основи» виходить у світ чергова монографія професора С. Кульчицького «Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)» (К., 1996), в якій значну увагу дослідник приділяє радам у більшовицькій доктрині будівництва соціалізму.

Не дивлячись на певні зрушення в дослідженні діяльності рад в Україні, їх місця і ролі в політичній системі 1920-х – 30-х рр., нині потребують подальшої розробки такі проблеми, як протидія депутатів різних рівнів становленню тоталітарної системи, механізм залучення до політичної системи широких верств населення, визначення причин довговічності «радянської форми тоталітаризму».

Отже, на першому етапі історіографія історії рад пройшла довгий шлях від публікацій агітаційно-пропагандистського характеру до спеціальних монографічних видань та дисертаційних досліджень. Протягом десятиліть в історичній літературі повторювалася хибна концепція 30-х рр. про радянське народовладдя. І це при тому, що радянська влада була лише ілюзорною формою демократії, а насправді – міцною опорою тоталітаризму. І хоч історичні роботи другої половини 50–80-х рр. звільнилися від найбільш виражених нашарувань культу особи, в цілому основні концептуальні підходи до історії рад залишалися закостенілими на рівні 1930-х років. Сьогодні з'ясування реальної ролі рад, депутатів, апаратних працівників у тоталітарній системі потребує оновлення джерельної бази, використання сучасних методів дослідження джерел – контент-аналізу, кореляційного та інших. За допомогою математико-статистичних методів аналізу анкетно-біографічних даних депутатів, делегатів з'їзду рад, членів виконавчих комітетів і т.д. можна було б визначити переважаючий в 1920–30-ті рр. тип депутата-керівника, державного функціонера. Крім того, в «управлінні державою» важливо було б звернутися до методу контент-аналізу, застосовуючи його до протоколів, стенографічних звітів, сесій радянських органів, матеріалів комісій. Все це допоможе позбавитися одномірного підходу до

вивчення історії рад у радянській політичній системі, сприятиме відтворенню реальної картини політичного життя в Україні 1920–30-х рр., а також подоланню одного із найпоширеніших стереотипів радянської влади як незмінюване явище, що намертво прив'язане до КПРС. Мислячи так, деякі політичні партії відстоюють і сьогодні гасло «Вся влада – радам!», а їх опоненти заперечують ради. Однак уже не один раз вибори показували, що контроль інших партій над радами не змінює цей орган влади, бо залишається незмінна їхня сутність – антидемократичний принцип нероздільності влади.

Література

1. *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: Основи, 1996. – С. 50.
2. Там само. – С. 243.
3. Там само.
4. *Сталин И.В.* Об основах ленинизма // Соч. – Т. 6. – С. 178–179.
5. *Сталин И.В.* О политической стратегии и тактике русских коммунистов: Набросок плана брошюры // Соч. – Т. 5. – С. 71.
6. *Сталин И.В.* XII съезд РКП(б) // Соч. – Т. 5. – С. 198.
7. Там само.
8. Сталин и кризис пролетарской диктатуры // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 11. – С. 172.
9. Краткая история ВКП(б). – М., 1934; *Попов Н.Н.* Очерк истории Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). – Вып. 1, 2. – М., 1931 та ін.
10. *Волин М.* Історія КП(б) в стислому нарисі. – Х.: 1931; *Попов Н.Н.* Очерки истории Коммунистической партии (большевиков) Украины. 4-е изд. – Х.: Госполитиздат, 1931 та ін.
11. История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. – М.: Госполитиздат, 1938. – С. 316–351.
12. *Бордюгов Г., Козлов В.* К вопросу о так называемых деформациях социализма // Ленинская концепция социализма. – М.: Наука, 1990. – С. 428–429.
13. *Калинин М.И.* Избранные произведения. В 4-х т. – М.: 1960–1962; *Петровский Г. И.* Вибрані статті і промови. – К., 1974 та ін.
14. Осмыслить культ Сталина. – С. 620.
15. *Минаев С.В.* Ради на Україні: Підсумки перевиборів Рад 1928–1929. –Х.: Держполітвидав, 1931. – 57 с.; *Гулий К.* Профсоюзы и перевыборы Советов. – Х.: Держполітвидав, 1934. – 63 с.; *Портнов Е.П.* Ради на 3-му році п'ятирічки. – Х.: Держполітвидав, 1931. – 78 с. та ін.
16. *Мандельштам Л.И.* Ради – політична основа СРСР. – К.: Держполітвидав, 1941. – 76 с.; Питання історії та права Української РСР. – К.: Держполітвидав, 1953. – 128 с.;
17. *Денисов А.И.* Советы – политическая основа СССР. – М.: Госполитиздат, 1953. – 60 с.
18. К изучению истории / Под ред. В.И. Семенова. – М.: Госполитиздат, 1938. – С. 32, 38.
19. *Багиян А.З.* Местные органы государственной власти в СССР. – М.: Госполитиздат, 1938. – 103 с.; Очерки по истории органов Советской государственной власти. – М.: Госполитиздат, 1949. – 58 с. та ін.
20. *Резницкая М.В.* Рабочий класс Украины в социалистической ре-конструкции народного хозяйства (1926–1937 гг.). – С. 28.

20. *Лепешкин Л.И.* Местные органы власти Советского государства (1921–1936 гг.). – М.: Госполитиздат, 1957. – 411 с.; Нариси з історії держави і права Української РСР. Збірник статей. – К.: Держполітвидав України, 1957. – 228 с.; Советская власть трудящихся 1917–1936 гг. – М.: Политиздат, 1966. – 575 с.; Советы за 50 лет. – М.: Политиздат, 1967. – 495 с.

21. История Коммунистической партии Советского Союза: В 6-ти т. – М.: Политиздат, 1970. – Т. 4. – Кн. 1. – 664 с.; Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР: У 2-х т. – К.: Політвидав України, 1973. – Т. 1. – 543 с.; Історія Української РСР у 8-ми т. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. 6. – С. 269–276, 363–375, 488–491; Партия и Советы. – М.: Политиздат, 1982. – 255 с.

22. *Терлецький В.М.* Ради депутатів трудящих УРСР в період завершення будівництва соціалізму (1938–1958 рр.) – К.: Наук. думка, 1966. – 352 с.

23. *Стяня П.К.* Советское строительство в Украинской ССР. 1921–1925. – Автореф. дисс. ... доктора истор. наук. – К., 1965. – 48 с.; *Мединцев А.Г.* Деятельность местных Советов Донбасса в период построения фундамента социализма в СССР (1926–1932 гг.). – Автореферат дис. ... канд. истор. наук. – Донецк, 1977. – 24 с.; *Духопельников В.М.* Деятельность Советов Харьковщины в восстановительный период (1921–1925 гг.). – Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. – Харьков: 1980. – 24 с.; *Гусева С.А.* Партийное руководство деятельностью городских Советов в период создания фундамента социализма в 1926–1932 гг. на материалах Украины. – Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. – Одесса, 1984. – 24 с. та ін.

24. *Кукушкин Ю.С.* Проблемы историографии Советского периода строительства социализма (1921–1936 гг.) // Очерки историографии советского общества. – М.: Мысль, 1967. – С. 299.

25. *Гусев К.В., Дробишев В.З.* Рабочий класс в управлении государством (1926–1937 гг.). – М.: Политиздат, 1968. – 100 с.; *Давидюк А.Т.* Политическая активность рабочего класса. – Львов, 1986. – 157 с.

26. *Бутенко А.П.* Власть народа посредством самого народа. – М.: Мысль, 1988. – С. 142–150; *Гордон А., Клопов Э.* Иного не дано. – М.: Наука, 1988. – С. 97–122; *Поляков Ю.А.* Политический процесс многомерен // Вопросы истории КПСС. – 1988. – № 9. – С. 19–34; *Клямин И.* Была ли альтернатива административной системе? // Политическое образование. – 1988. – № 10. – С. 55–65; *Бордюгов Г., Козлов В.* История 20–30-х гг. и современная общественная мысль // Историки спорят. – М.: Мысль, 1989. – С. 232–268; *Волбуев О., Кулешов С.* Очищение. История и перестройка. – М.: Мысль, 1989. – С. 77–115; *Курицын В. М.* 1937: истоки и практика культа // Реабилитированы посмертно. – М.: Политиздат, 1989. – С. 7–45; *Лысенко В.Н.* О функциях партии и советском обществе // Постигание. – М.: Политиздат, 1989. – С. 337–341; *Арбатов Г., Баталов Э.* Политическая реформа и эволюция Советского государства // Коммунист. – 1989. – № 4. – С. 35–46; *Белан Л., Краус Т.* Сталин. – М.: Политиздат, 1990. – С. 160–275; *Бордюгов Г., Козлов В.* К вопросу о так называемых деформациях социализма // Ленинская концепция социализма. – М.: Политиздат, 1990. – С. 40–43; *Сидоров А.В.* Сталинизм: опыт и уроки осмысления // Вопросы истории КПСС. – 1990. – № 7. – С. 137–142 та ін.

27. *Москаленко В.Г.* Местные Советы УССР в системе тоталитарной власти (30-е годы). – К.: Либідь, 1993. – С. 37.

28. Там само. – С. 37.

29. *Гонтар А.В.* Городские Советы Украины: история становления и развития. – К.: Вища школа, 1990. – 203 с.